

COMENTARIOS BIBLIOGRÁFICOS

Baudouin VANDEN ABEELE, *La littérature cynégétique*, Turnhout, Brepols (Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc. 75), 1996. 89 pp.

Els investigadors actuals més productius i interessants en l'àmbit cinegètic medieval són, probablement, José Manuel Fradejas Rueda, fill del també especialista en aquest tema, J.M. Fradejas Lebrero, i Baudouin Van den Abeele.

Aquest darrer, professor (*chargé de recherches*) de la Unitat d'Història de la Edat Mitjana a la Universitat Catòlica de Lovaina (Bèlgica), és autor d'una important tesi doctoral (1996), encara inèdita, sobre *Les traités de fauconnerie latins du Moyen Âge*¹.

La littérature cynégétique constitueix un excel·lent manual introductor i per a acostar-se al gènere cinegètic en circulació a l'Occident llatí i a al-Andalus durant el període comprès entre els anys 500-1500. El professor Van den Abeele ens hi exposa la problemàtica de l'estudi del gènere cinegètic medieval, que obliga a saber manejar amb habilitat fonts de diferents tipus per a aclarir qualsevol problema històric i a conèixer les seves característiques específiques en les diverses modalitats de cacera. Així, cal establir les fonts, descriure'n les característiques, cercar el seu origen i evolució, les quals són susceptibles d'aportar dades de gran importància per a l'estudi del gènere, com ara, entre d'altres, les relatives als esdeveniments històrics, les institucions, l'economia, les estructures socials, les mentalitats, etc.

Per a introduir-nos en la literatura cinegètica medieval, l'autor ens n'exposa la tipologia, tot completant estudis previs amb un nou punt de vista que en descobreix els aspectes fins ara més negligits i en proposa noves vies de desenvolupament, alhora que ens proporciona una profitosa bibliografia que permet un magnífic apropament del neòfit (i del no tan neòfit) al tema, en la qual la literatura secundària apareix dividida en pràctiques seccions: literatura cinegètica, estudis sobre la caça a la Edat Mitjana, i relació de la caça amb la lexicografia, la literatura i les arts figuratives. Aquesta claredat expositiva i esquematització es manté al llarg de tot el volum, facilitant-ne l'accés i l'ús com a eina de consulta.

Després de definir-nos el terme "tractat cinegètic" com "un escrit didàctic relatiu a la caça i/o als seus auxiliars —quadrúpede o ocell de caça—, escrit en llatí o en llengua vulgar i destinat en principi a un públic de practicants", estableix els criteris de selecció utilitzats i els punts de nexa de les obres considerades com a literatura cinegètica: el seu caràcter didàctic, i,

---

¹Vegeu *Les traités de fauconnerie latins du Moyen Âge (Résumé de thèse)*. «Perspectives Médiévales». Société de langue et de littérature médiévales d'oc et oïl (18), juny 1992, pp. 99-101.

"Anuario de Estudios Medievales", 32/2 (2002), pp. 505-510.- ISSN 0066-5061.

tot i que més adequat però menys estricte, el contingut relatiu a la caça i als animals emprats com auxiliars (gossos o ocells de caça). Ambdós criteris permeten incloure texts corresponents a un ampli ventall de formes literàries, tret propi de la *Fachliteratur* —texts didàctics de vocació utilitària—, i extensions —des dels tractats de falconeria del segle XII d'un o dos folis manuscrits, fins al voluminós *De arte venandi cum avibus* de l'emperador Frederic II.

En traçar l'evolució del gènere, des dels poc clars orígens fins a l'esplendor que visqué durant la baixa Edat Mitjana, contempla els diferents tractats i formes de caça (bàsicament cetreria, munteria i trampeig), tant des del punt de vista genèric com segons la seva llengua de redacció, ja fos el llatí o bé la llengua vernacle, indicant-ne la cronologia, nombre de texts i contingut, i establint hipòtesis sobre les raons de la seva trajectòria. Així, es recolza en l'Anònim de Vercelli, datable a mitjan segle X, i en el *Liber accipitrum* de Grimaldus, de probable redacció anterior al segle XI, per considerar que el gènere era ben arrelat a l'alta Edat Mitjana, i d'aquesta manera s'oposa a la idea tradicional segons la qual aquesta forma de cacera i la literatura que la representa havia estat producte dels contactes amb el món àrab derivats de les Croades, tot i que no dubta que aquests contactes rellancesin l'interès per la cetreria a Occident durant el segle XII i encoratgessin la redacció de noves obres, sobretot a la Itàlia meridional i a la Península Ibèrica. En qualsevol cas, ens recorda l'obligació de qüestionar-nos l'autonomia de la primera literatura cetrera occidental degut a la manca d'estudis sobre els tractats àrabs posteriors al d'al-Gatrif, datable del darrer quart del segle VIII, i sobre els texts grecs i els mateixos orígens de la tradició cinegètica bizantina. Els inventaris detallats dels tractats cetrers llatins realitzats pel mateix autor² fan que es limiti aquí a recordar-nos les etapes per les quals passà el gènere en aquesta llengua, citant-ne alguns textos representatius, des de les primeres manifestacions als segles X i XI fins a afirmar-se plenament durant el segle XII, i el seu pes dins la tradició del gènere, que es mantindrà fins més enllà de la fi de la Edat Mitjana³. Aquesta tradició cinegètica culminà a mitjan segle XIII a la cort siciliana de l'emperador Frederic II, amb les traduccions llatines del *Liber Moamin falconarii* àrab i el *Ghatrif* persa, d'àmplia difusió, i la redacció del tractat de falconeria més complet i original de la Edat Mitjana, el *De arte venandi cum avibus*, font principal per a documentar-nos sobre la pràctica de l'alt vol⁴.

Quant als tractats cinegètics vernaculars, passa revista a les seves característiques generals i en revisa les diverses famílies lingüísticoculturals i geogràfiques (castellans, catalans i portuguesos; francesos i occitans; italians; alemanys; neerlandesos i anglesos) i a les obres clau dins de cadascuna. Per a la tradició cinegètica de la Península Ibèrica, l'única que rep actualment atenció, destaca la recent bibliografia crítica publicada per J.M. Fradejas Rueda,⁵

²Per a una relació succinta dels textos, amb incipits, manuscrits i referències, vegeu B. VAN DEN ABEELE, *La fauconnerie au Moyen Âge: Connaissance, affûtage et médecine des oiseaux de chasse d'après les traités latins*, Paris, 1994, pp. 17-35. L'anàlisi crítica del conjunt de la tradició llatina, realitzada dins del marc de la tesi doctoral del mateix autor (*Les traités de fauconnerie latins...*, vol. 2), de propera aparició, encara no ha estat publicada.

³Per a més detalls sobre els manuscrits d'aquests tractats, veure B. VAN DEN ABEELE, *Les traités de fauconnerie latins du XIIe siècle: manuscrits et perspectives*, «Scriptorium», 44 (1990), pp. 276-86.

⁴Sobre el tema de l'aïllament d'aquest text, vegeu B. VAN DEN ABEELE, *Inspirations orientales et destinée occidentale du "De arte venandi cum avibus" de Frédéric II*, dins «Federico II e le nuove culture: Atti del XXXI Convegno storico internazionale» (Todi 9-12 ottobre 1994), Todi, 1995, pp. 363-392.

⁵J.M. FRADEJAS RUEDA, *Biblioteca cinegética hispánica: bibliografía crítica de los libros de cetrería y montería hispano-portugueses anteriores a 1799*, Londres, 1991.

que permet un accés còmode als textos, editats o no, als seus manuscrits i a la literatura secundària, una excepció en el tractament del tema en l'àmbit de les llengües vernacles. Esmenta la particularitat de la traducció castellana del Moamin, realitzada vers l'any 1250, a partir d'un versió àrab més completa que la utilitzada per Teodor d'Antioquia per a la traducció llatina. Cal advertir que agrupa amb els textos "francesos" els escrits en llengua d'oc, francès antic i mitjà, anglonormand i franco-italià.

Quant als textos catalans, són escassament tractats per van den Abeele degut a les limitacions imposades per la bibliografia a l'abast. N'assenyala la cèlebre traducció catalana de l'*Epistola ad Ptolomeum*, de la qual hom n'ha discutit una datació ben primerenca, per bé avui que no ens sembla entenedora abans de finals del segle XIII⁶, i la del tractat conegut com *Dancus rex*, datable en el segle XIV, conservat en una manuscrit descrit el segle XIX però desconegut per G. Tilander i trobat per J. M. Fradejas Rueda⁷. Recentment, Marinela Garcia Sempere ha editat aquest text juntament amb la traducció catalana del *Guillelmus Falconarius*, conservada al mateix manuscrit⁸. L'autor d'aquesta nota té en preparació l'edició crítica de tots els textos cetrers conservats en català, que s'acompanyarà d'una adequada contextualització de la pràctica de la cetreria a l'àmbit de l'antiga Corona d'Aragó⁹.

A continuació, tracta de dues qüestions clau a l'hora d'afrontar l'estudi d'aquests textos: l'expertesa en el seu coneixement i l'explotació de les dades històriques. L'expertesa en el coneixement dels textos és necessària per a la seva identificació i el seu vocabulari. Bona part dels tractats de caça resta encara inèdita, cosa que obliga a acudir als manuscrits, que molt sovint són miscel·lanis. La tasca d'identificació dels textos continguts en aquests manuscrits miscel·lanis és àrdua, i no sempre resulten fàcilment distingibles uns textos dels altres, especialment en el cas dels receptaris, atesa l'*ordinatio partium* medieval, amb l'habitual extracció i comentari d'escrits precedents i la fusió de dades sense citar-ne la font. La gran abundància d'anònims i la tendència a recollir autories apòcrifes dificulta amb freqüència la determinació de l'autoria real de l'obra. La datació i la localització són afavorides a vegades per la presència d'informacions sobre determinats personatges o d'anècdotes datables, d'indícis indirectes en la llengua, pels ingredients de les receptes o la circulació conjunta d'alguns dels tractats. L'explotació de dades històriques i del contingut implica el domini de diferents fonts d'informació i tipus de vocabularis, entre ells el tècnic específic, un vocabulari tradicional fortament codificat, especialment pel que fa a la monteria; els zoònims i ornitònims de la Edat Mitjana, que encara ens resulten poc coneguts, i amb accepcions dels noms de les espècies—tot i les prevencions sobre l'ús d'aquest terme per a algunes tendències historiogràfiques actuals—

⁶L. GARCÍA BALLESTER, *The "Epistola Aquilae, Symachi et Theodotionis ad Ptolomeum regem Aegypti de avibus nobilibus" and its 14th century catalan version*, «Episteme», 5 (1975), pp. 253-70; A. LUPIS i S. PANUNZIO, «La pistola de Tolomeu emperador d'Egipte» en la tradició venatòria medieval romànica i l'estructura epistolària del gènere venatori, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», 15 (1987), pp. 13-53; M. PICCAT, *La "Pistola a Tolomeu emperador d'Egipte": un nuovo testimone*, dins G. HOLTUS, J. KRAMER i W. SCHWEICKARD (eds.), *Italica et Romanica: Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, vol. 1, Tübingen, 1997, pp. 31-53.

⁷J. M. FRADEJAS RUEDA, *La traducció catalana de "Dancus Rex": notas provisionales*, dins «Ex libris: Homenaje al Profesor José Fradejas Lebrero», Madrid, 1993, pp. 119-26.

⁸Marinela GARCIA SEMPERE, *La versió catalana medieval dels tractats de falconeria "Dancus rex" i "Guillelmus Falconarius"*, Alacant, 1999.

⁹Jordi QUEROL SAN-ABDON, *L'art de la falconeria a la Corona d'Aragó durant la Baixa Edat Mitjana: edició i estudi dels tractats escrits en català*, tesi doctoral en curs de la Universitat Autònoma de Barcelona dirigida per Martí Pumarola i Batlle i Lluís Cifuentes i Comamala.

antigues que han patit variació cronològica i regional o entre diferents texts; el vocabulari mèdic i farmacològic, atesa l'elevada orientació terapèutica del gènere, relacionat amb la història de la medicina, de la veterinària i de la botànica, i, amb prudència, fins i tot amb l'astrologia i la màgia. L'investigador interessat en aquest tema també ha de disposar de coneixements sobre les realitats a tractar —els animals descrits i les tècniques de caça— i el context cultural en el qual es desenvoluparen, sense oblidar la literatura mèdica pròpia de la Edat Mitjana. Al valorar el contingut i l'originalitat del text estudiat, cal tenir ben present que el gènere sencer és eminentment conservador. Per a reconstruir filiacions, les receptes terapèutiques ofereixen sovint els millors indicis; per a l'anàlisi de les fonts dels tractats vernaculars recalca la importància del substrat llatí, particularment en ceterria.

Pel que fa a la difusió i la utilització dels manuscrits i els texts que contenen, la insuficient catalogació dels fons manuscrits dificulta la tasca de realitzar un inventari dels manuscrits medievals en història de les ciències i de les tècniques, on sovintegen els errors o la formulació imprecisa. Apunta l'interès dels estudis que considerin les dades codicològiques i paleogràfiques, així com l'anàlisi dels manuscrits miscel·lanis, sovint constituïts per texts de diferents matèries (hipiatria, medicina humana, cuina, cosmètica, etc.), i de les anotacions marginals, informacions que tan sovint són oblidades.

Resol la paradoxa de la redacció original en llengua llatina dels tractats cinegètics tot i anar suposadament destinats a un pràctic que devia desconèixer aquesta llengua, amb la suggerent hipòtesi d'una lectura mediatitzada dels textos.

La intencionalitat i la mateixa natura terapèutica dels textos també constitueixen qüestions complexes, atès que la intel·ligibilitat dels continguts i l'eficàcia dels procediments suposaria el domini de la terminologia nosològica i farmacològica i una possible relació amb els ambients mèdics, tot i que l'ambient falconer i munter resta mal documentat a les fonts. A la baixa Edat Mitjana es dona un acusat procés de difusió i penetració social de la *scientia medicinalis*, la medicina racional produïda a la universitat (galenisme), els conceptes fonamentals de la qual són comuns amb la medicina veterinària: per això no ens ha de sorprendre aquell domini. Al mateix temps, la intel·ligibilitat dels textos es veu afectada per l'existència de còpies i traduccions corrompudes o errònies, i l'eficàcia dels remeis roman desconeguda.

Pel que fa a la influència de cada text, tenim indicis directes al si del gènere literari en el nombre de còpies conservades i de traduccions vernacles dels texts llatins, i, fora d'ell, en la inclusió dels seus continguts en altres obres, molt en particular en enciclopèdies¹⁰. Per

¹⁰Més informació a B. VAN DEN ABEELE, *L'allégorie animale dans les encyclopedies latines du Moyen Âge*, dins J. BERLIOZ, Marie-Anne POLO DE BEAULIEU, P. COLLOMB (eds.), *L'animal exemplaire au Moyen Âge (Ve-Xve siècles)*, Rennes, 1999, pp. 123-43; IDEM, *Éditer l'encyclopédie de Barthélemy l'Anglais: vers une édition bilingüe du "De proprietatibus rerum"*, «Cahiers de Recherches Médiévales (XIIIe-XVe siècles)», 6 (1999), pp. 7-18; IDEM, *Adelard of Bath. On Birds*, i *Commentaire et traduction de Adelard of Bath, "On Birds"*, ambdós dins Charles BURNETT (ed.), *Adelard of Bath. Conversations with his Nephew. On the Same and the Different. Questions on Natural Science, and On Birds, with Contributions by Italo Ronca, Pedro Mantas Espana and Baudouin van den Abeele*, Cambridge, 1998; IDEM, *Vincent de Beauvais naturaliste: les sources des livres d'animaux du "Speculum Naturale"*, dins M. PAULMIER-FOUCART i S. LUSIGNAN (eds.), *Lector et Compiler. Vincent de Beauvais, frère prêcheur: un intellectuel et son milieu au XIIIe siècle*, Paris, 1997, pp. 127-51; IDEM, *Bestiaires encyclopédiques moralisés: quelques succédanés de Thomas de Cantimpré et de Barthélémy l'Anglais, «Reinardus»*, 7 (1994), pp. 208-09; IDEM, *Encyclopédies*, dins «Patrimoine Littéraire Européen», vol. VI b (*Le Moyen Âge, de l'Oural à l'Atlantique. Littératures d'Europe occidentale. Anthologie en langue française s. dir. J.-Cl. Polet*), Brussel·les, 1993, pp. 326-31; IDEM, *Encyclopédies médiévales et savoir technique: le cas des informations cynégétiques*, dins R. HALLEAUX i A. C. BERNES (eds.), «Nouvelles tendances en histoire et philosophie des sciences. Colloque national» (15-16/10/1992), Brussel·les, 1993, pp. 103-21.

altra banda, hem d'afegir que a l'àrea de l'arc mediterrani nordoccidental, cal tenir en compte també l'abundosa existència de documentació complementària, relativa a la circulació del llibre (inventaris, préstecs, compravendes, etc.). Tot un altre tema és la transmissió del saber cinegètic medieval als tractats dels segles XVI i XVII, tema en el qual resta encara molt per fer.

Quant a l'edició dels texts, Van den Abeele ens assenyala determinades prioritats en la tasca encara per fer o l'existència de treballs en curs. Dels tractats llatins, molts d'ells són encara inèdits, algunes edicions són insuficients o haurien de refer-se prenent en consideració els nous manuscrits descoberts. El mateix esdevé amb les traduccions. D'aquesta manera aconseguiríem que les fonts del gènere resultessin accessibles per a il·lustrar el saber cinegètic. Posa de manifest la situació de la investigació en diferents llengües vernacles: considera que els texts ibèrics són els més ben estudiats actualment, i exposa possibles vies de treball d'alt interès, com ara l'edició de diversos anònims i/o traduccions, de gran importància per a la lexicografia històrica. Proposa la fusió dels dos models clàssics en l'estudi i edició del gènere cinegètic medieval: la col·lecció *Cynegetica* de Gunnar Tilander, model per l'edició dels tractats, a partir de la qual destaca el valor de la lexicografia de l'escola sueca, manifestada en els seus rics glossaris, i la sèrie *Quellen und Studien zur Geschichte der Jagd* de Kurt Lindner. Caldria afegir, però, un estudi més aprofundit dels manuscrits, descrits amb escàs detall tant per un model com per l'altre. Al mateix temps, reconeix l'encert de Gunnar Tilander en la publicació de la seva obra d'acord amb la fórmula de la publicació agrupada o en col·lecció, ideal per a arribar a un públic més ampli.

Comparteix amb l'autor la denúncia de la dispersió d'aquest tipus de literatura i el seu escàs seguiment per part de les biblioteques públiques i universitàries, un dels motius que en dificulta l'estudi. El llistat de museus amb documentació relacionada amb el gènere que l'autor ofereix i la situació actual de les biblioteques particulars de Gunnar Tilander i Kurt Lindner resulta molt il·lustrativa.

La inesgotable font de dades que suposa aquesta literatura per a disciplines molt diverses hi és exposada amb claredat, però molt en particular pel que fa al coneixement del medi natural, ja que aquest és el gènere literari medieval que utilitza el llenguatge més concret sobre el món dels animals, tractant, entre d'altres matèries, sobre l'elecció i l'ensinistrament dels animals auxiliars en la cacera, la cura de les seves malalties, la preparació de la cacera, el coneixement i la cerca de la presa, el desenvolupament de la cacera, l'especeig de l'animal capturat, el perfil dels caçadors i el material necessari per a llur activitat, tot i que cal reconèixer la problemàtica del vocabulari que contenen aquests tractats a l'hora d'identificar espècies d'ocells i races canines i la imprecisió de les referències geogràfiques, llevat dels casos de les obres de l'infant Juan Manuel i del rei Alfons de Castella.

Quant a l'estudi de la cultura material, els accessoris dels quals se servien els caçadors poden corroborar-se en les miniatures, que sovint supleixen els silencis del text i permeten la identificació dels útils de cacera dels jaciments arqueològics o dels fons museístics, i els coneixements aportables per l'arqueozoologia i l'osteologia sobre la importància de la cacera en l'alimentació medieval i la utilització d'animals com a auxiliars del caçador.

En el camp de la història econòmica i social, l'encara poc treballada documentació conservada als arxius històrics (documents comptables, notariais o judicials sobre el comerç i la compravenda d'ocells o gossos de caça, testaments, etc.) pot aportar llum sobre les generoses despeses que implicaven els fastuosos equips de caça a les grans corts, la història organitzativa i del personal requerit per a la cacera, l'ús d'aquests animals com a present o tribut en les

relacions diplomàtiques, i sobretot pot complementar, des del món de la pràctica, la informació aportada pels tractats teòrics.

La lexicografia històrica constitueix una altra via per a l'estudi del gènere en la qual resta encara molt per fer. Quant als textos catalans, fora dels primers esforços realitzats arran del *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover-Moll-Sanchis Guarner, i dels que s'han fet en algunes edicions a l'abast, el gruix de la feina pendent és encara enorme. Per altra banda, hem de tenir present que som davant d'un gènere eminentment relacionat amb el sistema de vida aristocràtic, ple de metàfores i símbols, que, igual com s'esdevingué amb altres gèneres pràctics i didàctics de l'època, deixà sentir una forta influència sobre la literatura de creació, perspectiva aquesta gairebé sense explorar des de l'àmbit de la història de la literatura¹¹.

Pel que fa a la iconografia medieval, els tractats cinegètics enriqueixen les claus interpretatives, sovint insòlites i subtils, de qualsevol mena de representació en la qual aparegui una escena de caça o figuri un ocell o gos de cacera¹². Per altra banda, la il·lustració dels manuscrits, quan en conserven, pot complementar la informació oferida pels texts en benefici de qualsevol de les disciplines esmentades. La història de les ciències i de les tècniques té en la literatura cinegètica medieval les fonts en les quals els autors són més propers al món animal, i hi demostren els seus coneixements zoològics i la seva vocació didàctica¹³. Certs manuscrits, ricament il·luminats, ofereixen un valuós conjunt d'il·lustracions tècniques, relatives molt particularment a les representacions dels accessoris utilitzats pel caçador¹⁴.

En conclusió, pot afirmar-se que l'aportació de Baudouin van den Abeele escau molt bé a la col·lecció de manuals publicats en la sèrie *Typologie des sources du moyen âge occidental*: la idea que hi aconsegueix donar del gènere cinegètic en les seves diverses manifestacions —d'altra banda inèdita en el seu conjunt i abastant tot l'Occident llatí— és àmplia i extremament útil, tant per als especialistes de diferents àrees geogràfiques com per als historiadors d'altres especialitats els quals massa sovint desconeixen aquest tipus de fonts que, ben utilitzades, són susceptibles d'aportar un cabal d'informació i claus d'anàlisi no gens menyspreables per a les pròpies recerques.

JORDI QUEROL SAN-ABDON
Universitat Autònoma de Barcelona

¹¹B. VAN DEN ABEELE, *La fauconnerie dans les lettres françaises du XIIe au XIVe siècle*, Lovaina, 1990; IDEM, *Renard fauconnier: observations sur l'emploi du motif de la volerie dans l'épopée animale et le fabliau*, «Reinardus», 3 (1990), 185-98; IDEM, *L'aigle d'or sur le pommeau: un motif des romans et des chansons de geste*, «Reinardus», 6 (1993), pp. 153-69.

¹²B. VAN DEN ABEELE, *Le faucon sur la main: un parcours iconographique médiéval*, dins A. PARAVICINI BAGLIANI i B. VAN DEN ABEELE (eds.), «La chasse au Moyen Âge: société, traités, symboles», Florència, 2000, pp. 87-107.

¹³B. VAN DEN ABEELE, *Du faucon au passereau: la connaissance du comportement des oiseaux selon les traités de fauconnerie latins (Xe-XIVe s.)*, dins L. BODSON (ed.), «L'histoire de la connaissance du comportement animal: Actes du colloque de Liège (11 au 14 mars 1992)», Lieja, 1993, pp. 215-28; IDEM, *La fauconnerie au Moyen Âge: connaissance, affaitage et médecine des oiseaux de chasse d'après les traités latins*, París, 1994; IDEM, *Migrations médiévales de la grue*, dins PARAVICINI BAGLIANI i VAN DEN ABEELE (eds.), «La chasse au Moyen Âge», pp. 65-78.

¹⁴B. VAN DEN ABEELE, *Aux origines du chaperon: les instruments du fauconnier d'après les traités médiévaux*, dins R. DURAND (ed.), *L'homme, l'animal domestique et l'environnement, du Moyen Âge au XVIIIe siècle*, Nantes, 1993, pp. 279-90; IDEM, *Encyclopédies médiévales et savoir technique*, cit.; IDEM, *Illustrer une thérapeutique des oiseaux de chasse: les manuscrits enluminés du "Moamin" latin*, dins «Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Âge: mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan», París, 1994, pp. 557-77.